

Mikor és mivel kezdődött a kommunista egypártrendszer megszűnése?*

Sokat vitatkoztunk az elmúlt negyedszázadban arról, hogy a „létező szocializmusként” nevezett hatalmi-politikai rendszernek az 1989-ben bekövetkezett megszűnése rendszerváltásnak, rendszerváltozásnak vagy rendszerváltoztatásnak nevezendő-e. Azóta sem tudunk közös nevezőre jutni annak a megítélésében, hogy a kommunista rendszer vagy rend megszűnte egyszeri esemény volt-e, mint a kerékpáros bukása az első fék hirtelen behúzásakor, vagy olyan folyamat, amelyben kényszerű rendszermódosítások követték egymást, mígnem kiderült, a módosítandó nem módosítható tovább – itt a vég.

Nyilvánvaló, minden esemény lefutását tér és időfüggvény határozza meg. A társadalmi és politikai események azonban több mint négy dimenzióban zajlanak. Nemcsak a tér és az idő határai között történnek, hanem a lelki világ, gondolkodásmód, beidegződések, szocializációs folyamatok, személyes és csoportérdekek, hatalmi érdekek, értékrendek és változásaik közepette, amelyek a térfüggvény rendszerében ugyan különböző helyen jelenhetnek meg, de egyrészt az eseményeket körülölelő időgörbületnek, a negyedik dimenzióknak vannak alávetve, másrészt meghatározó befolyással bírnak az eseményekre, ezért az idővonalat is befolyásolják, az origótól nézve minden irányban. Az ötödik dimenzió az események döntő tényezője.

A kérdés az elvonatkoztatás szempontjából abban rejlik, hogy hogyan húzzuk meg az események értékelésének az időhatárát, emberöltő arányosan a térfüggvényrendszer minden oldalára nézve, vagy csak szigorúan arra az egy-két hónapra vagy egy-két évre szűkítve, amikor a fordulat lényegi része bekövetkezett. Hatezer év múlva, ha lesz valaki, aki erről véleményt mond-

jon, nevetségesnek fogja tekinteni az erről folyó vitát, de akkor már nem is lesz jelentősége. A váltás, változás, változtatás értelmezése legfeljebb két emberöltő időtávlatában értelmes.

Abban – úgy tűnik – mindannyian megegyezünk, hogy folyamatról van szó, hiszen minden esemény időfüggvényben mérhető. Még a forradalomnak is van felfutási és lecsengési görbéje.

Antall Józseffel értek egyet, aki szerint csak lovakat lehet váltani, rendszert nem. Hozzáteszem: kormányt lehet váltani vagy akár változatlan politikai erők által gyökeresen átalakítani, de kormánytól, azaz hatalmi-politikai szemlélettől függően az ilyen váltás csak rendszeren belüli változásokat eredményezhet, amit szemléletváltásnak nevezünk. Az elitváltás lehet majdnem rendszerváltoztatás, de mégsem az, legfeljebb szemlélet- vagy érdekváltás (1989 után a változást sokan gúnyosan csak gengszterváltásnak nevezték). Ebben jelentkezik a váltás és a változás közötti lényegi különbség, a két megítélés közötti bölcséleti ellentét.

A váltás vagy változás közötti különbségre utal néhány múlt századi történelmi példa is.

Romániában 1945 márciusa és 1952 júniusa között Petru Groza kormánya jelentette a Monarchiából (a Vaszgárda fasiszta/náci diktatúrájából) a kommunista diktatúrába való átmenetet, azaz a Szovjetunió által ellenőrzött „rendszerváltozást” – az amerikaiak és az angolok folyamatos tiltakozása ellenére.

Az 1953. június 15. és 17. között lezajlott berlini felkelés és 1956 őszén, október 22-éig a Lengyelországban kibontakozott tiltakozó megmozdulások által kikényszerített személyi hata-

*Előadás a Magyarok a rendszerváltásban a hátáron innen és túl című, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet által rendezett konferencián – Budapest, 2014. október 17.

lomváltás, valamint a magyarországi '56-os forradalom és szabadságharc inkább arra a sajátos sorsú sivatagi rózsára emlékeztet, amelynek a növekedését vagy sorvadását a helyileg (diszkrét) meghatározott körülmények befolyásolják. A csapadékon kívül nincs külső (a rendszeren kívülről jövő) segítsége.

Ennek ellenére egy létező politikai rendszeren belül is elképzelhetők a változások, akár diszkrét (meghatározott), akár folyamatosan változó feltételek mellett.

Magyarországon 1953. július 4-én Rákosinak az eltávolításával és Nagy Imrének a minisztertanács elnökévé való kinevezésével jelentős szemléletváltás következett be az előtte való négy évhez képest. Valójában ez volt az '56-os forradalom példaadó előjátéka, mert megmutatta, „lehet másként csinálni”. Ezzel szinte párhuzamosan a Szovjetunióban is megtörtént az első szemléletváltás. Mindezek nélkül aligha alakulhattak volna meg a reformista csoportok, a Petőfi Kör és '56 októberében az egyetemistáknak a lengyelekkel rokonszenvet kinyilvánító csoportjai, később a forradalmi munkástanácsok, és aligha győzhetett volna egy-két nap erejéig a forradalom, megismételve az egy évszázaddal korábbi történelmet, ami a forradalomnak a szabadságharcá változását jelenti.

Csehszlovákiában 1959 és 1963 között zajlott le az első szemléleti váltás a tíz évvel korábbi koncepciók perke életben maradt áldozatainak szabadon bocsátásával és rehabilitációjával. Részben ennek lett a következménye 1968-ban a csaknem rendszerváltozáshoz vezető prágai tavasz, amelynek két közvetlen előzménye is volt. Az egyik a prágai cseh vezetőség Beneš óta hagyományozódó szlovákellenessége; a másik az 1967 novemberében zajló Csehszlovák Írószövetség negyedik kongresszusán kirobbant botrány Ladislav Mňačko javaslata kapcsán, hogy a kongresszus vállaljon szolidaritást Izraellel az akkor már zajló zsidó–arab háborúban.

Magyarországon az 1968 és 1971 között kibontakozó „új gazdasági mechanizmus” jelentett újabb szemléletváltást, ez ugyan gyorsan megbukott, de mégsem teljesen, hiszen tíz év múlva Magyarország tagja lett a Nemzetközi Valutaalapnak – ami 2008 óta már nem számít sikertörténetnek. Ekkortól datálható a magyarországi

konzumszocializmus korszaka is. Viszont emiatt nyilatkozott úgy 1982-ben Csehszlovákia Kommunista Pártjának ideológiai titkára, Vasil Bilák, hogy nem Lengyelországban kell védeni a szocializmust (a Szolidaritás független szakszervezeti mozgalommal szemben), hanem Magyarországon.

Ezek a példák mutatják a különbséget a váltás, szemléletváltás, felfogásbeli változás és a rendszerváltozás között. Kérdéses, hová torkollik a folyamat: kormány- vagy csupán elitváltásba, esetleg szerkezet- vagy rendszerváltozásba. Mindezt követi-e a szemlélet változása és az értékrendi megújulás? Ez utóbbi két tényezőnek a változása a leginkább időigényes.

Anélkül, hogy belemélyednénk a magyarországi változások elemzésébe, felülnézetből annyi állapítható meg, hogy a rendszerváltozásért vívók küzdelme 2006-ban ért el ahhoz az erőarány-változáshoz, amellyel átlendült a holtpontra, és a múltból jövők veszíteni kezdtek az újakkal szemben. Ez nem azt jelenti, hogy mindenki, aki korábban jött csapnivaló, a többi pedig „bezzeggyerek”. De egy biztos, nem lehetnek azok a jövő meghatározói, akik azokhoz kötődnek, akik 1982-ben bevitték Magyarországot a Nemzetközi Valutaalapba. Lehet, hogy ez egyesek számára akkor nagy eredménynek számított, de tudatosítani kell, hogy ez is egy hasonló paktum eredménye volt, mint az 1963-as amnesztia-rendelet. A paktumot a szovjethatalommal kellett megkötni a hatalmi viszonyok megőrzése érdekében. A szovjethatalomnak pedig más hatalmakkal kellett lepaktálnia, vagy engednie saját érdekében.

Ez a rendszerváltás/változtatás rákfeneje is, mert az egész egy paktumon – egyezkedések sorozatán – alapult, amelyet biztosan nem a Rózsadombon kötöttek, de a korábbi érdekkörök sérthetlenségére vonatkozott. A 2010 óta Magyarországot érő támadások is ezzel magyarázhatók – a magyarországi belpolitika sérti a negyedszázaddal ezelőtt lepaktálók érdekeit.

Soha nem felejttem el, amikor Prágában voltam parlamenti képviselő (1990. január 30-ától 1992. december 31-ig), 1991 januárjában kezdeményeztük az átvilágítási törvényt, amely kizárta

a politikai közéletből a kommunista titkosszolgálatok munkatársait és együttműködőit, a pártállam politikai tisztségviselőit és a munkásőrség tisztségviselőit. Az első tiltakozás a törvény elfogadása előtt az Egyesült Államokból érkezett, a New Yorkban székelő Helsinki Watchtól. Azt azonban bizonyíthatatlanul, de tapasztalatból tudom, hogy 1989 decemberétől kezdve a különböző nyugati, főleg amerikai kapcsolatfelvevő küldöttségek elsőként a még létező, dokumentumokat megsemmisítő kommunista titkosszolgálat embereivel találkoztak. Őket ismerték, velük álltak kapcsolatban.

Az 1989–90-ben történelekről, a kommunista rendszer bukásáról lezajlott sok eszmecsere, vita és kardoskodás közepette mintha elfelejtkeztünk volna arról, hogy az a politikai-hatalmi rendszer, amely akkor megbukott, csak látszólagosan volt rend, inkább parancsuralomként nyilvánult meg, és rendszerként működésképtelen volt. Csak a hatalmi (rendőri és katonai) erő tartotta lábon. Bukásával erkölcsi, szellemi és gazdasági romhalmazt hagyott maga után, amit nem lehet egyik napról a másikra eltakarítani, hiszen még negyed század múltával is botladozunk maradványaiban, amelyek mérgezik napjainkat.

Tudatosítanunk kell azonban, hogy a kommunista egypártrendszer bukása mindazon államokban, ahol magyarok élnek a Kárpát-medencében, másként zajlott le, ami a térfüggvény és az ötödik dimenzió okán volt.

Magyarországon az élhető szocializmus kerekeit igyekeztek megteremteni, amit még fel sem lehet róni az akkori politikai vezetőségnek, hiszen mindkét fél jól járt. Sőt a harmadik, az ellenzék is, mert az úgynevezett demokratikus ellenzék ismert tagjait nem zárták börtönbe. Ugyanakkor a magyarországi nemzeti érzelmű ellenzéki vagy az '56-ra visszaköszönő ellenzéki megnyilvánulásokkal szemben szigorúan felléptek.

Valószínűsíthető, hogy ezzel függ össze a magyarországi ún. demokratikus ellenzéknek a határon túli magyarok másként gondolkodóihoz fűződő viszonya is. Az 1970-es évek második felétől követhető nyomon ez a kapcsolat, elsősorban Románia és Csehszlovákia esetében. Kezdetben én voltam a fő kapcsolódási pont a Felvidéken, talán 1985-ig.

Ennek az évnek az őszén Budapesten került megrendezésre az Európai Kulturális Fórum, amelynek az alternatív fórumáról – amely az ún. demokratikus ellenzék ügykörébe került – a határon túli magyarokkal kapcsolatos tárgykör kimaradt. A magyarországi ellenzéki szervezők akkor ezt azzal indokolták, hogy ezt a kérdést az európaiak nem értik. Ami lehet, hogy igaz volt, de ez meddig tartható állapot? Másfél/két évvel később derült ki, hogy a magyarországi demokratikus ellenzék számára a határon túli magyarok másként gondolkodói, ellenállói csak eszközök voltak egy kelet-európai ellenzéki front felmutatására. Valamikor 1986–87 táján a korábbi ellenállókat ejtették, és egy új, az 1950-es évekre emlékeztető harcos csoport kinevelésére összpontosítottak, amely tagjait ezúttal nem ifjú kommunistáknak nevezték, hanem liberális demokratáknak.

A Magyarországgal szomszédos államokhoz szakított magyarokkal kapcsolatban azonban sajátos megállapításra jutunk, ha az adott államhatalommal 1945 óta kialakult konfliktusait vizsgáljuk. A részletezéstől eltekintve a nemzeti jellegű magyarországi szervezkedéseket és az elszakított magyarok önvédelmi vagy egymással rokonszenvező tevékenységét minden esetben sovínisztának, rendszerellenesnek minősítették, sőt halálbüntetéssel vagy sokéves börtönnel sújtották, még ha az a pártállam szervezeti kereteinek és szabályainak a betartásával jelentkezett is.

Megítélésem szerint ezért nem mutatható fel olyan magyar ellenállási tevékenység a második világháború utáni időkben, 1989-ig terjedően, amelyet egyszerre lehetne nemzeti ellenállásnak és a politikai rendszerrel való szembeszegülésnek is minősíteni. Az egyetlen kivétel az 1956-os forradalom, amelynek az utóéletében kellett megküzdenie ezzel a misztikus magyarellenességgel.

Valószínűleg emiatt nincs olyan rendszer-váltást/változtatást igazoló értékelhető adatunk, amely egyértelművé tenné, hogy az elmúlt huszonöt évben a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar közösségek előreléptek volna. Nem tudnak felmutatni olyan politikai, társadalmi, identitásbeli vagy gazdasági eredményt, amely igazolná sikerességüket. Ennek feltételezhetően az a fő oka, hogy a kommunista rendszerben a hivatalos hatalomba való beépülés volt az egyetlen lehetőségük a megmaradásra, a több-

párti rendszerben pedig a többségi politikai élethez való csatlakozásuk jelentette az érvényesülés vagy az érdekérvényesítés egyetlen lehetőségét. Arra is utal azonban, hogy nem alakult ki olyan működőképes magyar nemzetpolitika, amely segítségével tudná kezelni a szétdarabolt nemzetet, és kilátást nyitna az önálló, államhatárokon átívelő magyar politika megfogalmazására.

A váltás/változás kérdésének a felvetése a 20. század utolsó harmadával kapcsolatban arra irányul, hogy mikor indult el az a szemléletváltás, amely elvezetett a változáshoz. A sorsforduló valójában 1989 és 1990 határán következett be, vagy sokkal tágabb időben kell ezt értelmeznünk?

Elmondok egy sajátos történetláncot a kibontakozásától, ennek inkább életrajzi vonatkozása van, mintsem történelemtudományi, de háttéranyagként érdekes.

A csehszlovák politikai rendőrség 1979. július 21-étől többször rajtam ütött. Érdemleges összefüggésekre tudok rámutatni a román, magyar és a csehszlovák szervek együttműködésére, éppen 1979. július 19-étől.

Július 19-én késő délelőtt Sopronba utaztam a családommal. A rajkai határátkelőn a magyarországi határőrök tüzetes vizsgálat alá helyeztek. Este, visszajövetelkor pedig levetkőztettek, az autómot szerelődögör fölé állították, és mintegy két órát tartott a vizsgálat. A magyar határőröknek is már kínos volt, ezért az egyikük a fülemhez hajolt, és ezt súgta: Ne haragudjon, utasítást kaptunk. Majd augusztus 21-én, hétfőn délelőtt a pozsonyi munkahelyemről elvitt az államrendőrség. Csak később tudtam meg, hogy július 19-én kora délelőtt az Ártánd–Bors – Magyarország és Románia közötti – határátkelőn egy japán állampolgártól elkobozták a *Kutyaszorító* c. kéziratom egyik példányát. A japán azért vált gyanússá, mert magyarul beszélt egy nyugatnémet állampolgárral.

A leírt esemény ellenére először csak 1982. november 10-én tettem zárkába.

Ennek a napnak hajnalán halt meg Leonyid Iljics Brezsnyev, a Szovjetunió első embere.

Annyit korábban is tudtunk róla, hogy beteg. Bennfentesek révén azt is tudtuk, hogy Prágá-

ban a párt- és államvezetőség abban reménykedett, hogy utódja Csernyenko lesz, aki 1968-ban a prágai tavasz leverésekor a Szovjetunió prágai nagyköveti székében ült, ezért a husáki nomenklatura bensőséges ismerője és felépítője is volt. Prágából való hazatérése után nem sokkal a párt orosz-szovjet első titkáráként kezdett dolgozni. A nagyorosz nacionalizmus támogatója lett, vagy már korábban is az volt. Ez vélhetően igaz állítás, hiszen ő szervezte 1976-ban Taskentben azt az oroszországi oktatásügyi szakkonferenciát, amelyen a nem oroszok orosz nyelvű tudásának elősegítése érdekében az orosz nyelven való oktatás tárgyának szerinti bevezetéséről tárgyaltak.

A taskenti konferencián meghívottként megjelentek a szlovák oktatásügy képviselői is. Az ott szerzett tapasztalatok és feltételezhető biztató sok alapján kezdtek tervezni Szlovákiára mértezve a szlovák nyelvű oktatás kiterjesztését a magyar iskolákban.

Az időpont fontos: 1982. november 10-én engem azért tartóztattak le, mert ellenállást szerveztem a csehszlovákiai magyar iskolákban bevezetendő szlovák nyelvű oktatás ellen. Ez a rendszerváltozás, pontosabban a szemléletváltás kezdete előtti időszakban történt.

Már az ezerkilencszázharminc évétől nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunióban két hatalmi ágazat birkózik egymással: a hadsereg és a titkosszolgálat, ami a szovjet állam megszűnéséig, sőt azon túl is fennmaradt – a titkosszolgálat győzött. Brezsnyev a hadseregre támaszkodott (akárcsak az 1930-as évek második felében Sztálin), és a Prágában áhított Csernyenko is.

A szemléletváltás a Szovjetunióban ezen a ponton következett be Sztálin halála, illetve a 20. pártkongresszus után először – a hadsereg által támogatott Brezsnyev utódja Jurij Andropov, a titkosszolgálat embere lett.

Azt akkor már a közepszerűen informált emberek is sejtették, amennyiben hallgatták a Szabad Európa Rádió híreit, hogy a csúcstechnológiák szállításának leállítása (embargója), az ún. COCOM-lista miatt a Szovjetunió a világpiacon egyre rosszabb versenyhelyzetbe került, gazdaságilag a csőd felé közeledett. Ennek ellenére a kommunista hatalmi rendszert összeomolhatat-

lannak vélték. A szovjet titkosszolgálat azonban tisztában volt a rendszer gyengeségével, sérülékenységével. Az összeomlás elkerülése végett a hatalom önvédelemi lépéseként fogható fel, hogy Brezsnyev halála után a legjobb értesülések birtokában álló titkosszolgálat akarta átvenni (vette át) a hatalom ellenőrzését. Az Andropov felügyelete alatt álló hatalom „reformokat” vezetett be, amolyan KGB-s módon, például a szeszfogyasztás korlátozásával, amelyről amerikai tapasztalatok alapján tudni lehetett, hogy nem vezet célra, legfeljebb a maffiát erősíti.

Ennek a Brezsnyev utáni szovjethatalomnak a Csernyenkóhoz hasonlítható, de ellentétes előjelű, sajátos magyar személyi vonatkozása is volt, illetve lett. Andropov 1956-ban a Szovjetunió teljhatalmú megbízottja volt Magyarországon, a kádári rendszer ismerője és kapcsolati embere, akárcsak Csernyenko 1968-ban Prágában. Ezt akár kulcskérdésnek is tekinthetjük a vazallusok kisszerű, földszintes gondolkodása szemszögéből. Majd Andropov elvtárs..., majd Csernyenko elvtárs... elintézi.

Brezsnyev halálának napján tartóztattak le először, de Andropov regnálásának idején, 1983. február 22-én helyeztek szabadlábra a Budapest és Prága közötti egyeztetés nyomán – a vád alól nem mentettek fel. Nyilvánvaló, hogy az egyeztetés része volt valamilyen Moszkva felé irányzott magyarázat és Prága iránti gesztus is. Ezt kellett megszerkesztenie Aczél Györgynek, aki öltetgazdag ember volt. Ezért született az MSZMP Politikai Bizottságának június 21-ei határozata, amelynek az a mondata, hogy „az emigrációval való kapcsolatok semmilyen körülmények között sem nyithatnak lehetőséget ellenséges célok hazai népszerűsítésére, s nem szolgálhatnak a jobboldali emigrációs körök és a hazai ellenséges-ellenzéki elemek közötti együttműködés csatornájaként sem”, már ezzel hozható kapcsolatba. A következő lépés volt Csoóri Sándor egy évre szóló publikálási tilalma, mert az én, New Yorkban megjelent könyvemhez írt előszót, valamint Hajdú János *Utószó egy előszóhoz* c. egyoldalas pamfletje az Élet és Irodalom c. hetilapban, a Magyar Írószövetség hivatalos lapjában 1983. szeptember 16-án.

Ennek a nagy felhajtásnak haszonélvezője voltam több mint egy évig, hiszen szabadlábon lehettem. De valószínűleg nem az én érdekemben történt, nem értem ennyit. A magyarországi belpolitikai egyensúlyt kellett fenntartani, hiszen akkor szimpatizált velem a népnemzeti és a demokratikus ellenzék is. Az egyik a hatalommal való párbeszédre helyezte a hangsúlyt, a másik pedig Aczél György oltalma alá tartozott.

Andropov 1984. február 4-én meghalt – állítólag nem természetes halállal, de ez önmagában a történetet nem befolyásolja. Utódja Konsztantyin Usztyinovics Csernyenko lett.

Néztem a halál bejelentésének napján a magyarországi és a csehszlovákiai tévé híradását (éppen szabadlábon voltam). Az MTV híradójában így szólt a hír (lehet, hogy nem szó szerint, de indíttatásában ily módon): meghalt Jurij Andropov elvtárs, a magyar nép nagy barátja, utódja Csernyenko elvtárs lesz. A csehszlovák tévé híradójában imigyen vezették be a hírt: meghalt Jurij Andropov elvtárs, utódja a csehszlovák nép nagy barátja, Csernyenko elvtárs lesz. (A szó szerinti szöveget talán már nem lehet ellenőrizni.)

Nyilvánvaló, hogy ez a személyi váltás Szovjetunió politikai vezetőségének az élén nem elhanyagolható esemény. Két irányzat küzd egymással: a hagyományos hatalmi politika és a veszélyek elhárítására törekvő, valóságlátóbb politika, amelynek képviselői tudatában vannak annak, hogy a Szovjetunió által vezetett hatalmi tömböt a gazdasági versenyképtelenség életveszélyesen fenyegeti.

Tény és való, nem sokkal Csernyenko beiktatása után engem ismét letartóztattak (1984. május 10.). Bent feketedtem, készültem az újabb peremre, az államügyész már átadta a periratokat a bíróságnak, csak a tárgyalás napja nem volt még kitűzve. Még ha pontosan emlékeztem is a tévéhíradók szóhasználata közötti különbségre, ez önmagában a zárkában semmi reménykedésre nem adott okot. Noha emlékeztem a második letartóztatásom előtti nyugati hírekre is: Csernyenko gyógyíthatatlan beteg – egy amerikai orvos a tv képernyőjén nézve Szovjetunió új első emberét, állapította meg a diagnózist. Emlékszem erre, de ennek akkor nem szenteltem figyelmet, nem lehetett és nem is lett volna szabad ezzel összefüggésbe hozható következtetéseket levonni.

Végül bekövetkezett az esemény: Csernyenko 1985. március 10-én elhunyt. Erről a következő napon szereztem tudomást a napilapokból, amelyekre előfizettem a börtönben. Az eseménnyel azonban nem kapcsoltam össze semmilyen következtetést. Abban a pillanatban nem érthettem ennek semmilyen összefüggését.

Ha jól emlékszem, 1985. március 11-én megválasztották Gorbacsovot Szovjetunió Kommunista Pártjának elnöki tisztségébe. Ő nem a hadsereg embere volt. A börtönben elolvastam Szlovákia Kommunista Pártja szlovák és magyar nyelven megjelenő napilapjában Gorbacsov összes beszédét, amelyet Csernyenko temetése alkalmából mondott el a különböző országok pártküldöttségeinek, és további akkori beszédeit is. A beszédekből azt a következtetést vontam le, hogy a Szovjetunióban gyökeres szemléletváltozás történik – amely nem hasonlítható az andropovi teszetoszasághoz. Eluralkodott rajtam az a meggyőződés, hogy rövidesen szabadságra helyeznek. Amikor a megérzésemet közöltem a cellatársaimmal, örültnék véltek. Valóban szabadságra kerültem 1985. május 10-én, és megszüntetendőre változtatták az ellenem felhozott vádat, a rendszer felforgatásának vádját, amely alapján mintegy tíz évet kaphattam volna.

Csakhogy húsz évvel később, amikor újra elolvastam Gorbacsov beszédeit, nem jöttem rá, miből éreztem meg mindezt. Pedig szabadságra helyeztek, és utána sem tartóztattak le, pedig a korábbiakhoz képest több okot szolgáltattam rá.

A történet lényege, hogy a kommunista hatalmi rendszer bukását olyan, a Nyugat által a szovjetrendszeren belül gazdaságilag és politikailag kikényszerített szemléletváltozás előzte meg, amely törvényszerűen a szovjet típusú politikai rendszer fokozatos módosulásához, majd megszűnéséhez vezetett. Ebben az a véletlenszerű, hogy ezt a fokozatos változást a saját bőrömmön és személyes történetem keretében tapasztalhattam meg. Élményszerűen és érzelmileg.

Tudatosítani kell, hogy a kommunista rendszer összeomlása valójában annak köszönhető, hogy kivonult mögüle a szovjethatalom, mert központi ereje, az orosz politika és annak nemzethatalmi képviselői az orosz érdekek védelmében visz-

szavonulót fújtak a „menteni, ami menthető”-elv szerint. Feladták a szovjet birodalmi érdeket az orosz nemzetbirodalmi érdekek védelmében.

Mivel a szovjet blokkon belüli változás az orosz nemzethatalmi érdekek újrafogalmazása miatt következhetett be, másként játszódott le a hatalmi rendszer összeomlása Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában, illetve Jugoszláviában.

A rendszerváltozásbeli különbségek a helyi többség politikai kultúrájától függtek. Valószínűleg az egyik szélsőség Románia volt, ott a változás nem a fővárosban indult, hanem a magyar–német–román vegyes nemzetiségű és vegyes felekezeti Temesváron. A másik szélsőség Tito maradványországa, Jugoszlávia volt, ahol a belháború a Szovjetunió által korábban támogatott kommunista szerb hegemonia ellen tört ki.

Leginkább Lengyelország és Magyarország hasonlítható össze. Lengyelországban 1989 júniusában a választásokat követő kormányalakítással indult a rendszerváltozás, Magyarországon az '56-osok újratemetésével, tehát szinte azonos időben. Csehszlovákiában az események kissé hasonlítottak a romániaihoz. Az NDK volt a kivétel – érthetően, ott a berlini fal ledöntésével kezdődött, hisz ez volt a hatalmi rendszer legégbekiáltóbb jelképe.

A felvidéki magyarok körében is másként zajlott ez a folyamat, mint a szlovákok vagy a csehek esetében.

A Charta '77 polgárjogi mozgalom elsősorban cseh gyökerű volt, az 1970-es évek második felében az alternatív cseh politika emigráns és ott-honi képviselőinek döntéseként született meg a szlovák Gustáv Husák által félmjelzett rendszerrel szemben. Jó oka volt annak, hogy az 1968 utáni csehszlovákiai retorziókat éppen egy szlovák politikus nevéhez lehetett kötni, aki felrúgta a Nyugat által dédelgetett csehszlovák nemzeteszmet, és Szlovákia számára Csehországgal azonos jogállást harcolt ki.

Ennek a csehszlovákiai demokrata politikai ellenállásnak sajátos pikantériája van. Említettem, hogy a prágai tavasz előjátékában megjelent a zsidó–arab konfliktus. Ha valaki veszi a fáradságot, és elolvassa az 1968 utáni csehszlovákiai politikai konszolidáció politikai iratait, egyértelművé válik számára, hogy a husáki rendszer a

prágai tavasz eseményeiért a filoszemitizmust teszi felelőssé. Az 1968-as csehszlovákiai politikai válsággal szemben a husáki hatalom Szlovákia hithűségét hangoztatta.

Nem véletlen, hogy a Charta '77 szlovák tagjainak megszámolására elegendő lenne két kezünk tíz ujja, és még felesleg is maradna. Magyaroként egyedül voltam közöttük. Én is csak azt követően csatlakoztam, hogy nagy nehezen kiálltak mellettem első bebörtönzésemkor. Felmerült a korábbi csatlakozás eshetősége, de ezt rajtam kívül minden akkori munkatársam elutasította.

A szlovákok körében a politikai rendszerrel szembeni ellenállás elsősorban a római katolikus egyház „földalatti” mozgalmában alakult ki az 1980-as évek elején. Innen lépett elő 1988 tavaszán a nagypénteki gyertyás felvonulással, majd másfél évvel később a keresztény klubok megszervezésével a szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom, és ezek védnöksége alatt, illetve részeként a magyar katolikusok szervezkedése is.

Szervezett felvidéki magyar népes ellenállás, amelyre egy rendszert változtató elképzelés épülhetett volna, nem létezett.

Volt egy, a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, amely 1978-ban kezdte meg a működését, de sok válságon esett át. Az első, ötletadó összejövétel résztvevői egy kivételtől eltekintve árulók lettek vagy elmaradtak. Amikor a „bizottság” tudatosan vállalkozott jogvédelmi szerepre, a magyar iskolák védelmére, semmilyen társadalmi támogatottságot nem élvezett, tevékenységét a felvidéki magyarok nagy része inkább provokációnak tekintette. A helyzet 1982–83-ban változott meg, első bebörtönzésem alkalmával. Annak az ellenkezője történt, mint amire a hatalom számított. A megfélemlítettség helyett az érdeklődés és az együttműködési készség növekedett. Új önkéntesek jelentkeztek. A második bebörtönzésem és a szabadulásom után pedig létrejött a jogvédő bizottság kiadványait sokszorosító és terjesztő önkéntes hálózat, amely konspiratív módon működött, mint maga a bizottság – minden tagja csak egy további emberrel volt kapcsolatban, a többiekéről nem tudott. A terjesztendő kiadványokat is csak megjelölt helyen tárolták, és onnan vitték tovább, nem személytől vették át.

A felvidéki magyarok „alternatív” életének egyik fontos része volt az 1949-ben a pártállam által megalakított Csemadok, amely eredetileg a magyarul beszélő csehszlovákoknak (akkor már visszakapták a magyarok az állampolgári jogait) a szocializmus építésébe való bekapcsolását szolgálta volna. Az akkori politikai hatalom azonban melléfogott a szervezet megalakításával, mert általa teremtettek törvényes keretet a felvidéki magyar társadalom romjaiból való újraképzéséhez, még ha a tisztségviselők között sok kiszolgáló és besúgó is akadt. A szervezet története taglalásának mellőzésével csupán annyit kell a tárgyalt témával kapcsolatban megemlíteni, hogy a hivatalos hatalom (a pártközpont) már az 1950-es évek végén a „szocialista együttélésből” való kilógással vádolta, 1968 után pedig megbüntette a Csemadokot '68-as aktivitása miatt, mert az egyértelműen követelte a prágai tavasz hullámhosszán a magyarok jogállásának javítását. Rövidesen parkoló pályára állították a némi politikai aktivitást lehetővé tevő Nemzeti Frontban (magyarul Népfront) a magyarok egyetlen szervezetét, a Csemadok elnökét azonban 1986-ban mégis prágai parlamenti képviselőjelöltként indították.

A további büntetéssel 1984-ben és ezt követően kellett szembenéznie a Csemadoknak, mert nem határolódott el a jogvédő bizottságtól, és ugyancsak a felvidéki magyar iskolák védelmében szállt síkra. A Csemadok, még ha a politikai rendszernek nem is volt ellenlábasa, a magyar közösséggel szembeni hatalmi szándékokkal ellenkező álláspontot képviselt. Ezért a hivatalos politikai hatalomnak egyfajta sajátos ellenzékét jelentette. Emiatt 1987-ben úgy döntött a politikai hatalom, hogy az ellenőrizhetőség érdekében mégis visszaveszik a Csemadokot a Nemzeti Frontba. Csakhogy a Csemadok közben alapszabály-módosítást hajtott végre. Tevékenységét a jövőben úgy akarta folytatni, hogy „szem előtt tartja... hogy a csehszlovákiai magyar nemzeti-ség kultúrájának fejlődése az egyetemes nemzeti kultúra... részeként történik”. Ez a mondat azonban kiverte a biztosítékot a csehszlovák és szlovák kommunistáknál.

Az akkori birkózás végeredménye már nem érdekes, hiszen két évre vagyunk a kommunista

hatalmi rendszer összeroppanásától, és ott új fejezete kezdődik a korábbi küzdelmeknek. Inkább az alkothatja vizsgálatunk tárgyát, mit tudott produkálni a nem hivatalos felvidéki magyar közélet.

A jogvédő bizottságon és ehhez kapcsolódóan a Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportjának tevékenységén túl a rendszerváltozást közvetlenül megelőző időben *A csehszlovákiai magyarok memoranduma* volt az egyetlen „tömeges” ellenzéki megnyilvánulása a felvidéki magyaroknak, amit nem szabad lebecsülni. Ezt is a jogvédő bizottság kezdeményezte 1988 tavaszán, de ősszel egy nagyobb szórású csoport áll mögé, és 266 támogató aláírással jelent meg 1988. december végén, követelve a magyarok alkotmányos jogait megvalósító törvények meghozatalát és a politikai reformokat.

A rendszerváltozás éve, 1989 ősze, novemberre, decembere ugyan hozott változást a felvidéki magyarok közéletében is, aminek a sajátossága az volt, hogy szabad kezdeményezések tűntek fel. Nem jelent meg azonban egyetlen olyan csoportosulás sem, amely korábban a mélyben bujkálva új értékrendet vagy új szemléletet hozott volna a főleg önmagára, a többségi társadalomra és a hatalomra tekintettel lévő felvidéki magyar közösség soraiba.

A rendszerváltozás kezdete csupán szerkezetileg jelent meg a felvidéki magyarok közösségében.

Novemberben és decemberben három magyar csoportosulás jelentkezett. Elsőként a Független Magyar Kezdeményezés lépett a porondra. Ez ideológiailag ugyan a magyarországi Szabad Demokraták Szövetségéhez kötődött, de hatalmpolitikai elképzelése szerint leginkább újkommunistának volt tekinthető, mert ugyanazzal a meggyőződéssel lépett a közélet színterére, mint az 1949 után megjelenő magyar ifjú vagy kevésbé fiatal kommunisták, akik az egyetlen lehetőséget a többségi politikai hatalomhoz való kötődésben látták.

A másik a Szlovákiai Magyarok Fóruma volt, amely 1968-ban, a prágai tavasz idején a Csehadokban szerzett tapasztalatok alapján képzelt el egy megreformált társadalmi szerveződést, ami reformkommunista körülmények között elfo-

gadható volt, de ezúttal másról szólt a menyegző tétje.

A harmadik kezdeményezés a magyar keresztény klubok létrejötte volt, amelyek a szlovák katolikus egyház földalatti mozgalmából tagozódtak ki fokozatosan. A szlovák kereszténydemokraták nyomása miatt azonban elszakadtak az anyatesttől, és 1990 tavaszán önállóvá váltak, létrehozván a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalmat, de soha sem tudtak teljesen leválni arról a testről, amely létrehozta őket. Ők is, akár csak a Független Magyar Kezdeményezés és utódjai, valamint mindkettőnek a késői utódja, a 2009-ben alakult Most–Híd párt csakis a nemzeti többség politikai életének a tartozékaiként, abba beépülve tudják megfogalmazni politikai létüknek lehetséges kereteit, beleértve gazdasági és személyi érdekeiket is – a közérdekről szó sincs, akár csak a kommunista rendszerben.

Az említett csoportosulásoktól teljesen függetlenül, a korábbi jogvédő bizottság tapasztalatain felnőve, valamint az 1960-as évek második felében kialakult magyar ifjúsági klubok és a prágai tavasz idején megalakult Magyar Ifjúsági Szövetség tapasztalati bázisán jelent meg 1989 decemberének elején az önálló felvidéki magyar politika kezdeményezése – egy önálló magyar politikai párt megalakításának a javaslata. A Független Magyar Kezdeményezés elutasította ezt a javaslatot, a magyar kereszténydemokrata klubok nem is értették, miről szól a javaslat, hiszen teljesen járatlanok voltak a közéletben, a Szlovákiai Magyarok Fóruma pedig arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy támogatja. Ha megalakul, csatlakozik.

Megalakult, Együttélés néven, a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek politikai pártjaként, a magyarok döntő többségével, a csehországi lengyelek jelentős támogatásával, a szlovákiai ukránok és cigányok egy részének rokonszenvével. Azért nem magyar pártként alakult, mert az alakítók attól tartottak, hogy politikailag kinyírják őket a Független Magyar Kezdeményezés és a Magyar Kereszténydemokrata Klubok segítségével.

Arról eddig nem beszélt senki, hogy 1990 februárjának legelején felkeresett engem az SZDSZ

és a FIDESZ egy-egy embere, és közölték velem: ha nem tagozódom be a szlovákiai egységmozgalomba, akkor politikailag megsemmisítenek.

Ennek ellenére az Együttélés megalakult, 1990 tavaszán választási koalíciót kötött a magyar kereszténydemokratákkal, amelynek berkeiben sajnos egy volt kommunista államrendőrségi ügynök lett a hangadó, akinek az volt a feladata, hogy akadályozza a célszerű együttműködést (a meghatározó személy ügynöki törzsszáma ismert). Ennek ellenére sikeresen szerepelt a koalíció az első csehszlovákiai szabad választáson. Prágában 12, Pozsonyban 14 képviselő jutott be a koalíció nevében 1990 tavaszán a törvényhozó testületbe. A prágai parlamentbe egy lengyel és a pozsonyiba egy ukrán képviselőt is sikerült bejuttatni, amivel letette voksát az Együttélés által létrehozott koalíció Esterházy János szellemiségének folytatása mellett.

Hozzá tartozik a rendszerváltozás felvidéki magyar történetéhez, hogy a magyar kereszténydemokraták főtanácsadója leginkább azzal foglalkozott, hogyan hiúsíthatja meg a koalíció választási részvételét, a Független Magyar Kezdeményezés pedig arra összpontosított, hogy sikeres petíciót szervezzen a komáromi magyar egyetem alapításának kezdeményezése ellen.

Így kezdődött a felvidéki magyarok számára a rendszerváltozás, amely igazából csak szerkezetváltozást jelentett, egyébként úgy zajlottak az események, mintha az 1950-es évek elején lettünk volna: azokat kell kinyírni, akik a hagyományos közösség megtartásában látják a jövőt.

Azóta huszonöt év eltelt. Láthatóan azok lettek eredményesek, akik a magyar közösséggel szemben szövethettek. Sikertelenül szétverni a felvi-

déki magyar társadalmat, jelentős magyarországi hozzájárulással, és még azt sem mondhatom, hogy ezt csak egy párthoz lehet kötni. Derekasán kivette belőle részét mindkét magyarországi politikai oldal.

A fenti témával kapcsolatosan ajánlott irodalom:

1/ Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1989. Összeállította: Duray Miklós. Első kiadás: Püski-Corvin, New York, 1989, második kiadás: Madách-Posonium, Pozsony, 1994

2/ Duray Miklós: Kutyaszorító I., II. Püski-Corvin, New York, 1983, 1989

3/ Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink. Méry Ratio, Somorja, 1999

4/ Duray Miklós: Változások küszöbén. Pro Minoritate Könyvek, Osiris, Budapest, 2000

A témával kapcsolatos kutatási javaslatok:

1/ Meg kellene vizsgálni az 1967–1969, illetve az utána következő két év magyarországi titkosszolgálati és diplomáciai jelentéseit a csehszlovákiai magyarokról.

2/ Ezt követően születtek-e utasítások Magyarországon a csehszlovákiai magyarok megfigyelésére vagy elszigetelésére?

3/ Kimutatható-e 1976-tól fokozott aktivitás a magyar szolgálatok részéről csehszlovákiai magyar értelmiségiek irányában?

4/ Volt-e a Charta '77 megjelenésével indokolható aktivitás a magyarországi szolgálatok részéről a csehszlovákiai magyar értelmiség irányában?

5/ Milyen volt a szolgálatok aktivitása 1979-től a csehszlovákiai magyarok iránt /határrendőrség stb./?

6/ Lebontható-e személyekre vonatkoztatva a magyar szolgálatok tevékenysége és megfigyelési kötelezettsége 1965-től a felvidéki magyarok irányában 1990-ig?

Életjelek (részlet)